

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

۷۲۰۱۲

دانشکده الهیات و معارف اسلامی
پایان نامه دوره کارشناسی ارشد فلسفه و کلام اسلامی

عنوان

بررسی تطبیقی دیدگاه

فخر رازی، خواجه نصیر الدین طوسی و ابن تیمیه

در مسأله رؤیت خداوند متعال

۱۳۸۴ / ۵ / ۱

استاد راهنما:

دکتر احمد عابدی

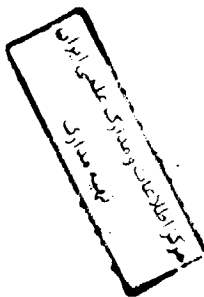
استاد مشاور:

دکتر علی اله بداشتی

نگارنده:

محمد سرداری اردکان

سال ۱۳۸۴

۱۳۸۴

سبقتی

چکیده بحث

اندیشه رؤیت از دیرباز در دین یهود مطرح بوده و سپس این بحث به حوزه اندیشه دین اسلام نیز سرایت نمود و مورد اختلاف متفکرین اسلام واقع شد. مشکل اصلی این است که آیا خداوند دارای جهت و مکان است یا خیر؟ مجسمه قائلند خدا جسم است و صورت و هیئت دارد و حرکت می‌کند. مشبیه و کرامیه نیز خدا را دارای جسم می‌دانند، اما نه مانند اجسام حادث، دست، چشم و وجه داشتن را به صورت حقیقی به او نسبت می‌دهند. و می‌گویند خداوند دارای جهت است و استواء بر عرش دارد و بر بالای عرش است عده‌ای همین را دال بر امکان رؤیت گرفته‌اند.

اشاعره رؤیت خداوند را در آخرت جایز شمرده‌اند و برای خدا دست، وجه و چشم قائلند اما بدون کیفیت و برای مدعای خویش به برخی آیات و روایات تمسک جسته‌اند. فخررازی که از متفکران اشعری است در این مسئله به اسلاف خویش اقتدا نموده و قائل به امکان رؤیت خداوند در آخرت است. سلفیه معتقدند خدا دارای جهت بوده و در دنیا امکان رؤیت خداوند وجود دارد. ابن تیمیه هم به امکان رؤیت خداوند در دنیا معتقد است.

پیروان مکتب تشیع (امامیه) از جمله خواجه نصیر الدین طوسی خداوند را منزله از این امور دانسته و معتقدند: دیدن خداوند به چشم سر و دریافت ^{بذات حق} به قوه عقل، برای احدی ممکن نیست. چشم عقل نیرومند تر از چشم سر است و انسان با چشم عقل، چیزی‌هایی را می‌بیند که با چشم سر قادر به دیدن آنها نیست. و به طریق اولی ادراک بصری با آن همه ضعیفی که دارد، ممکن نخواهد بود.

اما آنچه در احادیث مأثوره در باره ثناء پروردگار آمده است، عنایت به صفای باطن و دست یافتن به ضمیری نورانی برای تماشای جمال حق، به چشم دل است.

در این نوشتار با دلائل منطقی، عقلی و نقلی دیدگاه فخر رازی و ابن تیمیه نفی و دیدگاه خواجه نصیر الدین طوسی اثبات شده است.

۱..... مقدمه

فصل اول

۷..... (معنا شناسی رؤیت)

۸..... معنای لغوی ابصار .....

۹..... بصر از دیدگاه متأخرین .....

۱۰..... اصطلاح شناسی ابصار .....

۱۳..... معنای لغوی رؤیت .....

۱۶..... معنای اصطلاحی رؤیت .....

۱۸..... رؤیت در ادبیات فارسی .....

۱۹..... معنای لغوی نظر .....

۲۱..... نظر در ادبیات فارسی .....

۲۲..... معنای اصطلاحی نظر از دیدگاه متکلمان .....

۲۴..... مرادفات رؤیت در ادبیات عرب .....

فصل دوم (مبحث نفس)

۲۷..... بخش اول (جایگاه نفس در رؤیت)

۲۹..... اثبات نفس .....

۳۰..... برهان ابن سینا بر اثبات نفس .....

۳۱..... برهان فخر رازی بر اثبات نفس .....

۳۱..... برهان ملاصدرا بر اثبات نفس .....

۳۳..... اثبات تجرد نفس .....

۳۳..... تجرد نفس از دیدگاه ابن سینا .....

۳۳..... تجرد نفس از دیدگاه فخر رازی .....

۳۴..... تجرد نفس از دیدگاه ملاصدرا .....

۳۴..... چگونگی تعلق نفس به بدن .....

۳۶..... بخش دوم (ادراک و احساس)

۳۷..... ادراک .....

۳۸..... ادراک از نظر ابن سینا .....

۴۰..... علم حضوری و حصولی .....

۴۰..... علم حصولی از نظر اشاعره .....

۴۱..... ادراک از دیدگاه شیخ مفید .....

۴۲..... ادراک از دیدگاه ملاصدرا .....

۴۲	..... «بزرگ چیست»
۴۴	..... احساس
۴۵	..... نظریات پیرامون احساس
۴۸	..... مبصر
۴۸	..... نور
۴۹	..... نظریات درباره حقیقت نور
۵۰	..... رنگ
۵۱	..... حس بینایی
۵۲	..... مکانیسم بینایی از نظر ابن سینا
۵۴	..... متعلق باصره

فصل سوم

۵۵..... (ابصار)

۵۷	..... نظریات درباره ابصار
۵۷	..... نظریه خروج شعاع
۵۸	..... جلبدیه چیست؟
۵۹	..... اشکال بر نظریه خروج شعاع
۵۹	..... نظریه انطباع
۶۰	..... دیدگاه فخر رازی
۶۱	..... شرایط حصول ابصار
۶۲	..... دایره فارابی
۶۳	..... اشکال بر نظریه انطباع
۶۳	..... نتیجه
۶۴	..... حس مشترک
۶۸	..... ابصار از دیدگاه اشاعره
۶۸	..... نظر اشاعره در باره عاده الله
۶۹	..... دیدگاه فلاسفه و معتزله در باره عاده الله
۷۰	..... دیدگاه ابن سینا
۷۱	..... دیدگاه خواجه نصیر الدین طوسی درباره عاده الله
۷۱	..... ابصار از دیدگاه ابن هیثم
۷۱	..... ابصار از دیدگاه اخوان الصفا
۷۲	..... ابصار از دیدگاه شیخ اشراق

۷۳	..... اشکال ملاصدرا بر شیخ شراق
۷۴	..... رؤیت از دیدگاه ملاصدرا
۷۵	..... بیان امام خمینی (ره) در باره نظر ملاصدرا
۷۶	..... نتیجه بحث

فصل چهارم

۷۷	..... (سیر تاریخی مسئله رؤیت)
۷۹	..... قبل از ظهور اسلام
۸۲	..... مسئله رؤیت خداوند پس از ظهور اسلام
۸۲	..... روش سلف در عقاید
۸۶	..... صفات سلویه
۸۸	..... نظریات پیرامون رؤیت خداوند
۸۸	..... امامیه، معتزله و فلاسفه اسلامی
۸۱	..... اشاعره و اهل حدیث
۹۳	..... رؤیت خدا با حس ششم
۹۳	..... پاسخ قاضی عبدالجبار
۹۳	..... پاسخ خواجه نصیر الدین طوسی
۹۴	..... پاسخ متکلمان معاصر
۹۵	..... مسئله رؤیت در احادیث اهل سنت
۹۶	..... بررسی حدیث تشبیه رؤیت خداوند به رؤیت ماه
۹۷	..... مسئله رؤیت در احادیث امامیه

فصل پنجم

۹۹	..... (بررسی دیدگاه فخرالدین رازی در باره مسئله رؤیت)
----	---

بخش اول

۱۰۰	..... « بررسی ادله نقلی امکان رؤیت »
۱۰۱	..... درباره فخر رازی
۱۰۳	..... آیات مورد استفاده اشاعره مبنی بر امکان رؤیت خدا
۱۰۳	..... دیدگاه قاضی ابوبکر باقلانی (درباره آیه ۵۵ سوره بقره)
۱۰۴	..... استدلال فخر رازی
۱۰۵	..... تفسیر فخر رازی درباره (آیه ۱۵۳ سوره نساء)
۱۰۵	..... دیدگاه ماتریدی

دیدگاه مشاهیر در تفسیر آیه ۳۰ سوره انعام	۱۰۵
دیدگاه مشاهیر اشاعره	۱۰۶
دیدگاه ابوالحسن اشعری	۱۰۶
دیدگاه قاضی ابوبکر باقلانی	۱۰۷
دیدگاه عبد الملک جوینی	۱۰۷
دیدگاه شهرستانی	۱۰۸
دیدگاه فخر رازی	۱۰۸
بررسی و نقد تفسیر اشاعره (آیه ۱۰۳ سوره انعام)	۱۱۰
دیدگاه قاضی عبدالجبار	۱۱۲
تفسیر فخر رازی درباره (آیه ۱۴۳ سوره اعراف)	۱۱۳
دیدگاه ماتریدی	۱۱۵
نظر شهرستانی در باره «لن ترانی»	۱۱۵
بررسی و نقد نظر اشاعره درباره (آیه ۱۴۳ سوره اعراف)	۱۱۷
پاسخ فخر رازی	۱۱۷
دلیل سؤال موسی	۱۱۷
تفسیر علامه حلی از «لن ترانی»	۱۱۹
تعلیق رؤیت بر محال	۱۱۹
تحلیل خواجه نصیرالدین طوسی	۱۲۰
تنزیه موسی (ع) از رؤیت خدا	۱۲۱
دستور توبه به موسی	۱۲۱
روایتی از امام رضا (ع)	۱۲۲
دلایل نقلی اشاعره بر رؤیت خدا در آخرت	۱۲۴
تفسیر اشاعره درباره (آیه های ۲۳ و ۲۲ سوره قیامة)	۱۲۴
بررسی و نقد دیدگاه فخر رازی درباره واژه «نظر»	۱۲۷
نقد قاضی عبدالجبار درباره تفسیر اشاعره	۱۲۹
دیدگاه خواجه نصیرالدین طوسی درباره «نظر»	۱۳۰
پاسخی دیگر	۱۳۱
تفسیر فخر رازی درباره (آیه ۱۰۷ سوره کهف)	۱۳۲
پاسخ خواجه نصیرالدین طوسی	۱۳۲
تفسیر ابوالحسن اشعری درباره (آیه ۱۵ سوره مطففین)	۱۳۳
پاسخ امامیه	۱۳۳

۱۳۴	تفسیر اشعاره درباره (آیه ۲۴ سوره یونس)
۱۳۴	تفسیر اشعاره درباره (آیه ۳۵ سوره ق)
۱۳۵	تفسیر اشعاره درباره (آیه ۴۴ سوره احزاب)

بخش دوم

۱۳۶..... (بررسی ادله عقلی قائلین به رؤیت خداوند)

۱۳۷	ادله عقلی اشاعره
۱۴۰	دلیل عقلی اشاعره به نام « دلیل وجود »
۱۴۲	بررسی و نقد دلیل وجود
۱۴۳	موضع امامیه در برابر دلیل وجود
۱۴۵	برهان سلبی اشاعره
۱۴۶	بررسی و نقد نظریه سلبی
۱۴۶	دیدگاه متکلمان معاصر
۱۴۶	استدلال عجیب ابوالحسن اشعری
۱۴۷	بررسی و نقد استدلال

فصل ششم

۱۴۹..... (بررسی دیدگاه خواجه نصیر الدین طوسی درباره مسئله رؤیت خداوند)

بخش اول

۱۵۰	بررسی ادله نقلی امتناع رؤیت
۱۵۱	تفسیر خواجه طوسی درباره (آیه ۱۵۳ سوره نساء)
۱۵۳	تفسیر خواجه طوسی درباره (آیه ۱۰۳ سوره انعام)
۱۵۴	معنای ادراک از نظر خواجه طوسی
۱۵۵	ستایش خداوند برای خودش
۱۵۶	تفسیر خواجه طوسی درباره (آیه ۱۴۳ سوره اعراف)
۱۵۷	نظریه سید مرتضی
۱۵۹	پاسخ لاهیجی به شبهه اشاعره
۱۶۰	تفسیر خواجه طوسی درباره (آیه‌های ۲۳ و ۲۲ سوره قیامت)
۱۶۳	تفسیر خواجه طوسی درباره (آیه ۲۶ سوره یونس)

بخش دوم

۱۶۴..... (ادله عقلی امتناع رؤیت خداوند)

۱۶۶	دلیل عقلی امتناع رؤیت خداوند
-----	------------------------------

دلائل عقلی جو حوجہ نفس الہیہ جو تفسیر

فصل ہفتم

- (بررسی دیدگاه احمد بن تیمیہ درباره مسئلہ رؤیت خداوند) ۱۶۹
- موارد اختلاف ابن تیمیہ و اشاعرہ ۱۷۰
- دلیل عقلی ابن تیمیہ مبنی بر جهت داشتن خداوند ۱۷۱
- بررسی و نقد دلیل ابن تیمیہ ۱۷۲
- احادیث مورد توجہ ابن تیمیہ ۱۷۳
- حدیث تشبیہ رؤیت خداوند بہ رؤیت ماہ ۱۷۵
- بررسی و نقد ادلہ نقلی ابن تیمیہ ۱۷۶
- آیاتی کہ ابن تیمیہ بہ آنہا تمسک جستہ است ۱۷۸
- لقاء از دیدگاہ ابن تیمیہ ۱۸۰
- (نتیجہ و مبحث پایانی) ۱۸۲
- نتیجہ بحث ۱۸۳
- اشعار میزرا حسن لواسانی درباره امتناع رؤیت ۱۹۴
- فہرست منابع و مأخذ ۱۹۶

بیتالی

تقدیم به؛

روان پاک مصابیح هدایت بشر (علیهم السلام) که باب معرفت الهی را بر بندگان
گشودند و واسطه فیض حضرت حق گردیدند، تا خلائق رب خویش را
بهرتر شناخته و مراتب بندگی خود را به نحو شایسته‌ای اعلام کنند.

بیت‌ها

تقدیر و تشکر

پس از حمد و ثنای بیکران به درگاه حضرت احدیت و درود و سلام بر پیامبر
عظیم الشان اسلام (ص) و اهل بیت عصمت و طهارت (ع).
در سامان یافتن این پژوهش از راهنمایی و مشاوره اساتید بزرگوار و محترم
جناب استاد دکتر احمد عابدی و دکتر علی اله‌بداشتی بهره وافر برده و بر خود
فرض می‌دانم همواره ثناگوی خوبان بوده و از آن بزرگواران قدردانی نمایم.
از خداوند متعال توفیق روز افزون همگان و توفیق جبران زحمات و الطاف
گوناگون آنان را خواستارم.

بیتکالی

« الحمد لله رب العالمين، والصلاة والسلام على خاتم النبيين ابي القاسم محمد
و آله الطيبين المعصومين، سيما بقية الله في الارضين »

اما بعد؛

طلب ای عاشقان خوش رفتار	طرب ای نیکوان شیرین کار
تا کی از خانه هین ره صحرا	تا کی از کعبه هین در خمّار
در جهان شاهدی و ما فارغ	در قدح جرعه‌ای و ما هشیار
زین سپس دست ما و دامن دوست	بعد از این گوش ما و حلقه یار

فیض کاشانی

مبحث ابصار و رؤیت از دغدغه‌های فکری حکیمان و متکلمان و دانشمندان واقع شده و به لحاظ اینکه به مبحث دیرینه رؤیت پروردگار مربوط بوده مورد توجه قرار گرفته و لذا بحث‌های فراوانی پیرامون آن مطرح شده است. فیلسوفان در این باب دیدگاه‌های متفاوتی ارائه نموده‌اند. فلاسفه طبیعی، متکلمان و دانشمندان علوم تجربی و علوم ریاضی، اصحاب مناظر و الهیون از فلسفه و کلام هر کدام از دیدگاه خود مسأله را مورد بررسی قرار داده‌اند:

- در فلسفه به لحاظ وظیفه آن علم در تعیین حدود و موضوعات جزئی آن.
- در حوزه اندیشه‌های کلامی با توجه به اینکه خود را ملزم به دفاع از دین می‌دانند مسئله رؤیت را مورد توجه قرار داده‌اند. خردورزی معتزله و ظاهر گرایی اهل حدیث و اشاعره در این باب قابل توجه است.
- در علم طبیعی به لحاظ وظایف اعضای بنیایی و چگونگی عوارض طبیعی بر آن
- در علم نفس نظری به اعتبار حالات و خصوصیات آن و هم به لحاظ اینکه مدرکات حسی وسیله و ابزار روح و نفس مجردند .

در مناظر و برایا به جهت بنیادی بودن موضوع در آن فن و هم به لحاظ
حگونگی حصول و خواص و آثار و حدودی آن مورد توجه است

اما آنچه باید مورد مذاقه قرار گیرد این است که ابصار با شرایطی محقق می‌شود
که هرکدام از این شرایط حکم علت ناقصه دارند. یعنی اگر حتی یکی از آنها محقق
نشود رؤیت حاصل نخواهد شد. ولی از جمله حرف‌های عجیب تاریخ علم ادعاهای
اشاعره است. آنان بر این عقیده پافشاری می‌کنند که رؤیت می‌تواند بدون محقق شدن
شرایط حاصل شود. و مدعی هستند که این مسئله را از قرآن و سنت فرا گرفته‌اند. کما
اینکه تلاش نموده‌اند تا ادعای خود را خردپذیر جلوه دهند. از نظر عقل گرایان، دیدن
با چشم مستلزم جسمانیت مرئی است و چنین ادراکی در مورد خداوند محال است. اما
اشاعره چنین ملازمه‌ای را نمی‌پذیرند.

ابوالحسن اشعری در کتاب «الابانة» موضوع رؤیت خداوند را در ابتدای مسائل
کلامی قرار داده است. ابوبکر باقلانی این موضوع را دو مرتبه در کتاب «الانصاف»
مطرح نموده، که این امر نشان از اهمیت موضوع در آن زمان دارد.

با نگاهی به گذشته معلوم می‌شود که مسئله رؤیت در پیش از ظهور اسلام در
میان متکلمان یهودی موضوعی قابل توجه بوده، زیرا در کتاب‌های مقدس درباره این
مسئله آیاتی وجود دارد. این موضوع در حوزه اندیشه اسلامی نیز از همین طریق یعنی
یهودیان مسلمان شده مطرح شده است. گرچه این مسئله قبل از اسلام بوده اما بعید
نیست که افکار و عقاید یهودی و مسیحی در مسائل کلامی مسلمانان نقش داشته باشد.

از سوی دیگر گزارش‌های تاریخی مبین این مطلب است؛ که بحث از رؤیت
خداوند در زمانی از حوزه اندیشه و مجالس علمی خارج. و به عنوان یک حربه
سیاسی در دست حاکمان قرار گرفته است. به گونه‌ای که مورخین نوشته‌اند؛ در
زمان خلافت و اتق، وقتی می‌خواستند اسرای مسلمان را از دست رومیان آزاد کنند،

در انتحانی که از اسرا می‌کردند دو سؤال مطرح می‌شد: یکی درباره مخلوق بودن قرآن و دیگر درباره رؤیت^۱.

با تحقیق پیرامون این مسئله به خوبی افکار و عقاید دو دیدگاه مختلف روشن می‌شود؛ عقل‌گرایی معتزله موجب تاویل در آیاتی که ظواهر آنها با ادله عقلی سازگار شده و ظاهر‌گرایی اهل حدیث باعث حمل آیات بر محسوسات شده است. با اینکه متلکمان اهل حدیث به عنوان افرادی شناخته شده‌اند که به حفظ ظواهر متون دینی ملتزم هستند اما در مسئله رؤیت خداوند از این اصل تخطی نموده و متونی که صریحا رؤیت خداوند را نفی می‌کند تاویل کرده‌اند.

در این میان توجه به این مطلب، قابل تامل است زیرا یکی از جهاتی که مسئله رؤیت را در بین مسائل کلامی ممتاز می‌کند و شاید هیچ مسئله کلامی نظیر این نباشد این است که دو عقیده متضاد به دلائل واحدی استناد کرده‌اند. قائلین به رؤیت خداوند و معتقدین به امتناع رؤیت خداوند برای اثبات مدعای خویش به آیه « لا تُدْرِكُهُ الْأَبْصَارُ^۲ » تمسک جسته‌اند. همچنین اشاعره و معتزله هر کدام با سوالی که موسی(ع) برای طلب رؤیت مطرح می‌کند، به ممکن و محال بودن رؤیت نظر داده‌اند. به هر حال آنچه از ظاهر آیه مستفاد است این است که موسی(ع) از خداوند می‌خواهد که خودش را به وی نشان دهد که با پاسخ « كُنَّ تَرَانِي^۳ » پروردگار مواجه می‌شود.

نوشتار حاضر با عنوان :

« بررسی تطبیقی دیدگاه فخر رازی، خواجه نصیرالدین طوسی و ابن تیمیّه

در مسأله رؤیت خدا »

عهدده‌دار تحقیق پیرامون مسئله رؤیت خداوند از دیدگاه سه شخصیتی است که هر کدام در مسلک خویش سرآمد مکتبی هستند.

۱- محمد بن جریر طبری «تاریخ الامم و الملوك» معروف به «تاریخ طبری»، ج ۹، ص ۱۴۲.

۲- انعام، آیه ۱۰۳.

۳- اعراف، آیه ۱۴۳.

فخررازی به عنوان متکلمی اشعری که با تبحر تمام مسائل اعتقادی اشاعره را که اکثراً از متون دینی اخذ شده و پایه و اساس منطقی نداشت به صورت استدلال‌های عقلی و منطقی بیان نموده و از این جهت موجب رونق دوباره کلام اشعری در زمان خویش شد. و اصولاً احیاء مجدد مسائل کلامی این گروه پس از فخررازی مدیون اوست.

خواجه نصیر الدین طوسی با نگارش کتب کلامی به بیان دیدگاه‌های امامیه پرداخت و کلام شیعی را در مقابل انحرافات و شبهات وارده از سوی اشاعره و اهل حدیث حفظ نمود.

ابن تیمیه به عنوان بنیانگذار مکتبی نو در دین باعث انحرافات عدیده‌ای در حوزه اندیشه کلامی گردید، گرچه عقاید وی تا دو قرن پس از او مورد توجه نبود اما با ظهور محمد بن عبدالوهاب به عنوان نقطه عطفی در احیای افکار وی، دوباره اندیشه‌های او در گوشه‌ای از جهان مطرح و در دوره حاضر نیز عده‌ای بر همین مبانی فکری غلط تکیه نموده و باعث انحرافات در حوزه اعتقادی دینی شده‌اند.

مطالب این نوشتار به ترتیب ذیل فصل بندی شده است.

۱- اشاعره از جمله متکلمانی هستند که با استفاده از برداشت‌های خود از ظواهر آیات در صدد اثبات مدعای خویش مبنی بر رؤیت خداوند برآمده‌اند. اینان لغات و واژه‌های آیات را به دلخواه خویش ترجمه نموده تا بتوانند بهره لازم را از آیات مورد نظر خود بگیرند. در فصل اول این نوشته به بررسی واژه‌های متعددی که در آیات موهم رؤیت است خواهیم پرداخت.

۲- نفس انسان پایه و اساس تمام علوم بشری است. زیرا موجودی فراطبیعی و علوم نیز از سنخ ماورای عالم حس‌اند. لذا نفس انسان مدرک علوم است. از این رو برای ایضاح مطلب به بیان دلایل اثبات نفس خواهیم پرداخت و نظریات گوناگون را در این زمینه در فصل دوم بررسی خواهیم نمود.